

1. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози XIX – поч. XX ст.: [монографія] / І. О. Денисюк. – К.: Вища школа, 1981. – 214 с. 2. Дніпрова Чайка. Твори («Буревісник» і інші поезії в прозі) / Дніпрова Чайка. – К.: Дзвін, 1919. – Кн. 1. – 128 с. 3. Гнатюк Я. Філософсько-науковий кордоцентризм Памфіла Юркевича // Людина і політика: Український соціально-гуманітарний журнал. – К.: Поліс-К. - січень-лютий. - 2002. - № 1 (19). – 164 с. 4. Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. – Мюнхен-Львів: Український вільний університет, 1995. – 164 с. 5. Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. / [авт.-укладач Ю. І. Ковалів]. – К.: ВЦ Академія, 2007. – Т. 2. – 646 с. 6. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко [упор. В. Агеєва, Б. Кравченко]. – [вид. 2-е]. – К.: Основи, 2009. – 679 с. 7. Сивкова І. Поезія у прозі як жанр української літератури кінця XIX – початку XX ст. (Штрихи до проблеми) // Вісник Черкас. ун-ту. – Серія: Філологічні науки. – Вип. 28. – Черкаси: ЧДУ ім. Б. Хмельницького, 2001. – 176 с. 8. Сковорода Г. Твори: У 2 т. – К.: Обереги, 2005. – 2-ге вид., виправ. – Т. 1 / Передм. О. Мишанича. – 528 с. 9. Сковорода Г. Твори в 2-х т. / Редкол.: О. Білецький та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 2. – 622 с. 10. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й перед. слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків: Прапор, 2004. – 272 с. 11. Шумило Н. М. Під знаком національної самобутності: [монографія] / Н. М. Шумило. – К.: Задруга, 2003. – 354 с. 12. Юркевич П. Д. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі» / Пер. з рос. В. П. Недашківського; упор., передм. й прим. А. Г. Тихолаза. – К.: 1993. – 416 с.

*Н. І. Рудакова, к. філол. н., асист.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЕПОС: ХУДОЖНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ КОЗАКА

Розглянуто своєрідність жанрової природи української народної прози про козаччину, а також специфіку художнього моделювання образу козака в героїчному епосі.

Ключові слова: народна історична проза, козаччина, фольклорна модель художнього образу, художня деталь.

Рассмотрено своеобразие жанровой природы украинской народной прозы о казачестве, а также специфику художественного моделирования образа казака в героическом эпосе.

Ключевые слова: *народная историческая проза, казачество, фольклорная модель художественного образа, художественная деталь.*

The uniqueness of the genre of Ukrainian folk prose about Cossacks and the specificity of art modeling of Cossack in the heroic epic are considered.

Keywords: *folk historical prose, the cossacks, folklore model of image, artistic detail.*

Український народний історичний епос, пронизаний мотивами національно-визвольної боротьби XVI-XVII ст., поза сумнівом, міг бути лише козацьким епосом пасіонаріїв. При цьому слід мати на увазі й ту обставину, що пасіонарність ламає стереотипи людської поведінки, свідчить про вищий рівень походження цієї ознаки, ніж реалізація локальної генетичної програми. Усний епос у своєму розвитку – не лише засіб відображення національного життя, але й частина історії народу, важливий факт його самопізнання, культури. В основі епічного тексту лежать історичні події. Героїчний епос – це народнопоетичне світоглядне відображення цих подій. Відтак не слід заакцентувати його історичну достовірність, що в багатьох випадках виявляється надуманою, а розглядати як сукупність художніх творів, сформовану під помітним впливом поетичної традиції. «Про історико-героїчний фольклор треба говорити як про знакову систему з глибинною семантикою, котру необхідно «розшифрувати» і дати належну інтерпретацію, – завважує В.Сокіл. – Ці факти важливіші з іншого боку: вони допомагають усвідомити істотні закономірності, але вже іншої системи, що не існує в реальності, яку ми прагнемо пізнати. Власне, йдеться про історичний процес з погляду народу, що є основою фольклористичного дослідження» [Сокіл 2003, 6].

Динаміка народної прози найяскравіше простежується у змалюванні різних сторін козацького життя часів Хмельниччини. Обряди, звичаї, норми взаємовідносин змінюються в історичному часі то повільно, то поступово, то надзвичайно швидко. Доба Хмельницького – період стрімкої зміни стереотипу поведінки народу, зумовленої появою нових і незвичних, активних форм життя, що руйнували традиційний, віддавна чинний устрій.

Для утвердження нового потрібно, щоб усередині етносу актуалізувалася альтруїстична етика, котра інтереси колективу вивисує над особистісними. Вона не повинна вступати в гострі колізії з егоїстичною етикою, під впливом якої особисте плюс сімейне стає над суспільним. Оскільки історично скла-

лося так, що інтереси гноблених чужоземцями українських селян і носіїв альтруїстичної етики – козацького війська – збіглися, то напружених конфліктів не виникло, і нова етика перемогла. Переважання новітніх мотивів героїчного епосу над традиційними можна пояснити тим, що нове покоління прагнуло не бути схожим на попередні (у такий спосіб актуалізувалася й вічна проблема «батьки-діти»). Із погляду фольклорної естетики чимало усталених формул втратило історичне значення, набувши різко протилежного звучання. Так, циклічний відлік часу поступився місцем лінійному; гено-теїзм (двовір'я) – релігійній нетерпимості між католиками і православними; культ роду, старійшин співіснував з авторитетом влади, козацької спільноти.

Змінилися також підходи до самого епічного героя. Він одержав ім'я реальної історичної особи (зазвичай ватажка, гетьмана), хоча традиційно зберіг риси образу-символа, що був, на загал, не надто схожим зі своїм прототипом. Дослідників дивувала вибірковість народної пам'яті, котра часто фіксувала відомості про малознані історичні постаті й незаслужено забувала добре відомих. Як зазначав П.Куліш, творців фольклору не турбувало те, як саме іменувався пісенний богатир; для народу більше важили характер, оприявнений оспівуваною особистістю, думка та слово, якими вона запам'яталася [Куліш 1847].

Отже, можемо твердити, що образ козака – це символ (універсальна модель) визвольної ідеї, конкретне визначення якої, як і достеменно ім'я героя, вважалося необов'язковим.

Актуальність дослідження теорій походження необхідна для універсального розуміння образу козака, його феномена, його окремішності. Донині в науці існує декілька гіпотез щодо походження козаччини. Етнічна розглядає козако-руський народ як осібну етнічну групу. Етимологічна виводить назву «козаки» від слів «коса», «коза», «козари» тощо, пов'язуючи виникнення козаччини зі староруськими часами. У козаччині вбачають українську народну стихію, подібну до староруської (озброєна громада староруських часів із татарським іменем). Виникнення козацької організації у вигляді громад із радами переноситься на початок XVI ст. (М.Максимович [Максимович 1877], В.Антонович [Антонович 1882]). Козацька княжа, протикнязівська, бродницька та інші теорії ототожнюють козацький громадський устрій із князівсько-дружинним. Проте генетичного зв'язку тут немає, оскільки козаччина у XV-XVI ст. не була громадою чи організованою суспільною верствою. Теорії інонаціонального походження козаччини генетично пов'язують її з татарами – через аналогію козацького й турецько-татарського устроїв (М.Грушевський, П.Куліш), вказують на постання козаків від чорних клобуків, що жили на цій території в XI-XII ст. (М.Карамзін, В.Гудаков) чи кавказьких черкесів, які,

оселившись на берегах Дніпра, прийняли українську мову, віру та захищали край від татар і турків. Найімовірнішою вважаємо теорію походження козаччини, висунуту М.Грушевським. Учений вважав, що слово «черкаси» слід сприймати як назву певної колонії (осади черкаської). Ймовірно, якась група кавказьких черкесів колись оселилася тут, залишивши своє ім'я (в XVI ст., очевидно, ще не знали, коли це сталося).

Об'єднавши переважно хліборобську, ремісничу та міщанську людність, пов'язану з національним культурним життям, козацтво задекларувало свою духовну єдність із усім українським суспільством. Виступивши в оборону православної віри, козаччина перетворилася на потужну й самостійну політичну, державницьку силу східної України. Слід заважити, що найавторитетніші українські дослідники дошукувалися витоків козацтва у найдавнішій історії (М.Костомаров, М.Грушевський). М.Грушевський кваліфікує козаччину як побутове явище, «знане нам з часів староруських» [Грушевський 1995, 237]. На його думку, справжня козацька громада з характерним устроєм, організацією сформувалася наприкінці XVI ст., ставши наслідком гострого протистояння між осілим способом життя українців і «хижою, розбійничою, кочовою людністю степів». У зв'язку з цим можемо говорити також про зіткнення двох типів ментальності українців – землеробського й козацького, що виявилось (зосібна у фольклорі) через бінарні опозиції «оселя – дорога», «чоловік – жінка», «мир – війна», «усталеність – мобільність» та ін.

Основною передумовою виникнення прозової традиції козаччини були історичні чинники. Грандіозний національний рух, що виник і вже у XVI ст. охопив переважну частину населення Середнього Подніпров'я, був темою, котра бурхливо входила у фольклор. За умов життя на «окраїнних» територіях, у ситуації безперервної загрози ззовні склався дружинний, а згодом – лицарсько-козацький тип людини, яка сповідувала ідеали честі, волі, віри, героїки. Характерно, що в народній прозі знайшли відображення майже всі найпоказовіші причини виникнення козацтва: економічні (брак орної землі, колонізація народом вільних ґрунтів Придніпров'я й Дикого поля); національні (полонізація українського населення, наступ католицької церкви на православ'я); політичні (прагнення польської прикордонної адміністрації поставити козацтво на службу з охорони південних рубежів від татарських нападів); стратегічні (перманентна небезпека з боку Кримського ханства); соціальні (посилення експлуатації українців литовськими та польськими магнатами, шляхтою, оформлення кріпосної залежності селянина від феодала).

Прозова традиція козаччини впродовж століть складалася як певна цілісна система художнього моделювання дійсності, генетично пов'язана з

окремою етнографічною територією. Відтак вивчення прози про козаків неможливе в розриві й ізоляції її складових частин. Тому досліджуваним матеріалом стали не лише твори, сюжети яких зафіксують сліди історичних подій, що відбувалися в краї, імена відомих діячів тощо, але й ті, які не мають історичних вказівок чи певних локальних подробиць, проте відтворюють обставини життя, типові для окресленого часового періоду.

Переможні козацькі походи в татарські і турецькі землі знайшли яскраве відображення в українських легендах, переказах, думках, козацьких піснях. Ці твори становлять виразно окреслений пласт українського фольклору, магістральною темою якого є героїка козацької боротьби із зовнішнім ворогом. Переважають тут конкретно-історичні картини зображення дійсності, а окремі елементи мають давні міфологічні витoki. Сюжетів відносно небагато, проте кількість текстів збільшувалася за рахунок варіювання мотивів (підступність і напади ординців, полони, боротьба з ними у відкритому бою й винищення завойовників, перемога над супротивником у поєдинку тощо). Як засвідчив аналіз, для створення усного наративу про ті події народ обирав не окремих жанр, а використовував усі форми розповідної й пісенної традиції.

Часи козаччини справедливо розглядати як українську специфічну реалізацію середньовічної ідеї лицарства взагалі, що цілком відображається у народній прозі. Історико-типологічним феноменом постає також особлива за стилем і жанровою специфікою, мовою та семантикою так звана лицарська героїчна поезія. «Зрештою, – зауважує Валерій Шевчук, – творення пам'яток героїчної поезії у формах фольклорних та літературних – одне явище, яке взаємно поєднувалося й перепліталось, одне впливаючи на інше: справа майбутніх дослідників з'єднати їх у великій книзі поетичного дієпису нашого народу» [Марсове поле... 1988, 7].

Основні проблеми лицарського буття, відображені в текстах героїчного українського епосу, групуються навколо різних напрямів суспільного життя, включаючи до свого складу такі параметри, як ставлення до свободи, визначеності людських дій, вчинків; місце релігійно-конфесійних уподобань у лицарсько-козацькому житті; громадянська позиція людини за умов військового життя, побуту; лицарська гідність; ставлення до жінки; ставлення до Батьківщини; ставлення до війни.

Як засвідчив аналіз текстів козацького фольклору, категорія героїчного набула в них своєрідного поетичного вираження. Образ козака-лицаря поставлено у загальноукраїнський контекст із акцентуацією його значущості в розвиткові історичної долі України. Попри наявність численних картин загибелі козака в творах різних жанрів віддунують оптимістичні настрої, віра в перемогу. Маємо підстави твердити, що специфіка вираження категорії

героїчного ґрунтується тут на сталій традиції, збереженій у багатьох фольклорних жанрах. Такий зв'язок неважко простежити між історичною пісню та легендою, переказом, усним оповіданням як на рівні поетичних тропів, так і на мотивному рівні.

Історична проза первинно не виникала як проза конкретно-історична, для реального відтворення подій і життєправдивого показу історичних діячів. Основний шлях розвитку героїчного епосу – не втрата, а оволодіння історичним змістом у жорстких межах традиції, тому у легендах та переказах можна виокремити як змістові (обмежений вибір тем, типових художніх образів, конфліктів, фабул), так і формальні (сталі початки, кінцівки творів, характерну композиційну будову, засоби творення художніх образів, постійні епітети, усталені порівняння, типові образи-символи, стилістичні кліше) стереотипи – формули.

Образ козака-лицаря є однією з традиційних в українському фольклорі структур, що в загальному вигляді художньо акумулює соціально-історичні, ідеологічні, морально-психологічні закономірності українського буття в їх змістовій взаємозумовленості. За змістовими характеристиками цей образ є своєрідним психологічним типом або поведінковою моделлю, що відображає присутні сторони індивідуального чи колективного буття. Фольклорний образ козака прикметний доволі високим рівнем семантичної універсалізації, внаслідок чого він сприймається в читацькій свідомості як образ-символ, що стає багатофункціональним при включенні в духовну свідомість іншої культурно-історичної епохи, яка сягнула іншого сприйняття навколишнього світу й людської природи. Найочевиднішим результатом такої рецепційної універсалізації стає, як правило, розширення й збагачення змістового обсягу персонажа (сюжетної схеми), ускладнення інтегральних і диференціальних характеристик під кутом зору синхронії та діахронії його функціонування.

Побутування в українській народній історико-героїчній прозі образу героя-козака інтенсифіковане пильною увагою українців до власної історії (а не міфологічного часу), що притаманне вже сформованим етнічним утворенням. Це, у свою чергу, спричинило насиченість героїчної епіки конкретикою історичних подій, історичного простору та історичного часу, умовною відповідністю сюжетики до історичних фактів та реальних життєвих випадків поряд із гіперболізацією та ідеалізацією самої моделі образу козака.

1. Антонович В.Б. История малорусского казачества: Лекции В.Б.Антоновича. – К., 1882. 2. Грушевський М. Історія України-Руси. Козацькі часи до року 1625. – Т. УІІ. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с. 3. Кулиш П. Украинские народные предания. Собрал П.Кулиш. – М.: Ун-кая тип., 1847. –

Кн. I. – 92 с. 4. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1877. – 457 с. 5. Марсове поле: Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII століть / Упор., вступ. ст., біограф. довідки та прим. В.Шевчука. – К.: Молодь, 1988. – С. 7. 6. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2003. – 320 с.

*І.П. Рудник, здобув.
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ІДЕЙНО-ОБРАЗНИЙ СВІТ НОВЕЛ ДНІПРОВОЇ ЧАЙКИ

Статтю присвячено дослідженню творчості Дніпрової Чайки, зокрема її творів фабульної прози – оповідань та новел. Визначаються основні специфічні ознаки творів. Висвітлюються художні ідеї, досліджується система образів, осмислюються засоби та прийоми характеротворення.

Ключові слова: *фабульна проза, оповідання, новела, художній образ.*

Статью посвящено исследованию творчества Днипровой Чайки, в частности ее произведений фабульной прозы – рассказов и новелл. Определяются основные специфические признаки произведений. Освещаются художественные идеи, исследуется система образов, анализируются средства и приемы построения характеров.

Ключевые слова: *фабульная проза, рассказы, новелла, художественный образ.*

The article is dedicated to the creative work of Dniprova Chaika, particularly to her prose with the plot: essays and short stories. Main specific characteristics of the works are determined. The article highlights artistic ideas, investigates means and tools of the description of characters.

Key words: *prose with the plot, essays, short stories, artistic image*

Про новелістику кінця XIX – початку XX ст. можна говорити як про розбудовану й досить виразну системну єдність. Твори фабульної прози (оповідання та новела), а також безфабульної – ескізно-фрагментарної (етюд, ескіз, лірична мініатюра, поезія в прозі, акварель, образок) становлять жанрово-стильову систему, яка ставить свої специфічні завдання естетичного освоєння дійсності – малу прозу, або новелістику.